

ӘОЖ 159.923

ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚАЗУ ФАКТОРЛАРЫ ЖАЙЛЫ

Бекботаева Гүлнур

gulnur.bekbotaeva@bk.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Психология магистрі, Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Б.Ш. Байжұманова

Кәсіби қажу – бұл созылмалы стресс аясында жұмыс істейтін адамның эмоционалдық-энергетикалық және жеке ресурстарының сарқылуына әкелетін синдром. Бұл түсінік «созылмалы шаршау синдромы» деген ұғымға жақын. Эмоциялық сарқылу төмен эмоциялық фонда, бей-жай, қажу, сарқылу және шаршау көрінеді.

Қажу мәселесіне арналған жарияланған зерттеулер саны бойынша бірінші орынды педагогтардың еңбегіне қатысты жұмыстар алады. Көптеген авторлардың пікірінше, мұғалімдер – өз қызметінің ерекшелігі салдарынан қажуға бейім мамандық санаты. Педагогтардың күйреуіне себеп болатын негізгі факторларға күнделікті психикалық артық жүктеме, жанкешті көмек, оқушылар үшін жоғары жауапкершілік, интеллектуалдық-энергетикалық шығындар мен моральдық-материалдық сыйақы арасындағы теңгерімсіздік (әлеуметтік әділетсіздік факторы), рөлдік жанжалдар, «қиын» оқушылардың мінез-құлықтары жатады [1].

Педагог мамандығы қазіргі уақытта феминизацияланған, сондықтан аталған кәсіби стрессорларға үйде жұмыс істеу және отбасы мен балалар үшін уақыт тапшылығы қосылады. Сонымен қатар, еңбекақы төлеудің төмендігі және мектеп мұғалімдерінің әлеуметтік мәртебесінің төмендігі де қажуға ықпал ететін факторлар болып табылады.

Т.В. Форманюк педагогтардың «кәсіби қажуда» маңызды рөл атқаратын үш факторды бөледі: тұлғалық, рөлдік, ұйымдастырушылық.

1-кесте. Т.Ф. Форманюк бойынша педагогтардың кәсіби қажу факторлары

Тұлғалық	Жеке фактор. Мотивацияны, стресстерге бейімділік және басқа да жеке ерекшеліктерді қамтиды. Мысалы, жұмыстың маңыздылығының төмендігі, мансаптық қанағаттанбауы және дербестіктің жеткіліксіздігі «қажудың» жедел дамуын көрсетеді. Қажуға көп жағдайда еңбекқорлар ұшырайды, яғни жұмысқа берілуімен және жауапкершілігімен, жұмыста өз бейімділігін тапқан адамдар өз-өзіне алаңдаушылыққа дейін, құмарлықпен, тұрақты жұмыс процесіне орната отырып, еңбек етеді.
Рөлдік	Рөлдік фактор рөлдік жанжал мен рөлдік белгісіздікпен байланысты.
Ұйымдастырушылық	Ұйымдастыру факторына кәсіби міндеттердің сипаттамасы, басшылық сипаты, жауапкершілік дәрежесі кіреді.

Т. В. Форманюк және көптеген зерттеушілер «кәсіби қажудың» дамуына төзімділікте жеке айырмашылықтардың бар екендігі туралы гипотезаны ұсынатынын атап өтеді [1].

Психологиялық бірқатар еңбектерде педагогикалық іс-әрекетті орындауға қатысты, материалдық орта жағдайларына орай, жұмыс мазмұны және қызметтің әлеуметтік-психологиялық жағдайларына байланысты ұйымдастыру факторларын белгілі бір топқа бөліп көрсетеді (2-кесте).

2 кесте. Педагогтың кәсіби қажуының пайда болуына әсер ететін ұйымдастыру факторлары

Жұмыс шарттары	Еңбек мазмұны	Әлеуметтік-психологиялық факторлар
Бұл фактордың маңызды жағы – қызметтің және жұмыс көлемінің уақытша параметрлерінде. Барлық зерттеулер іс жүзінде қызметте жоғары жүктеме, үстеме жұмыс, жұмыс күнінің өте ұзақтығы қажудың дамуын ынталандыратынын куәландыратын ұқсас көріністі береді. Педагог мамандығы осы параметрлерге жатады: мұғалімнің жұмыс аптасының орташа мөлшері өте жоғары, қалыпты өмір сүруді қамтамасыз етпейтін өте төмен еңбекақы, соның салдарынан үстеме	Факторлардың бұл тобы оқыту үрдісінің қатысушыларымен жұмыс істеудің сандық және сапалық аспектілерін қамтиды: олардың саны, қызмет көрсету жиілігі, байланыс тереңдігінің дәрежесі. Педагог мамандығына сыныпта оқушылардың көп саны қарапайым бақылаудың жетіспеушілігіне әкелуі мүмкін, бұл қажуға ықпал ететін басты фактор болып табылады. Сондай-ақ, қазіргі уақытта педагогтарға әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардан шыққан балалармен жиі жұмыс істеуге тура келеді, бұл балалардың проблемаларының өткірлігі әдетте қажудың туындауына ықпал етеді. Бұл факторлардың кәсіби қызмет түрлеріндегі әсері неғұрлым дөнес	Қызметкерлердің еңбек объектісіне әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынасы арасындағы өзара іс-әрекетті талдауды екі бағытта жүргізуге болады: қызметкерлердің өз реципиенттеріне қатысты ұстанымдары мен реципиенттердің (оқушылардың) өздерінің мінез-құлқының ерекшеліктері. Бұл сипат пен қажу арасында өзара байланыс бар. Бұл тәуелділік қызметтің өзіндік ерекшелігімен байланысты болуы мүмкін. Сонымен, оқушылармен өзара қарым-қатынаста озық идеологияның болуымен сипатталатын, сондай-ақ репрессивті және ситуациялық тактиканы пайдаланбайтын мұғалімдер қажу деңгейінің жоғары екенін

<p>жұмыс, яғни жоғары жүктеме, бұл жиі түрлі психикалық аурулардың алғышарты болатын фрустрацияға, алаңдаушылыққа, эмоциялық босаңсуға әкеледі.</p>	<p>көрсетілді, мұнда клиенттер мәселелерінің өткірлігі оларды шешу тиімділігінің табыстылығын азайтумен ұштасады, педагогикада бұл түзету сыныптары болуы мүмкін, онда педагог тарапынан барынша күш салғанда нәтиже ең жоғары болмауы мүмкін. Сонымен қатар, оқушының кез келген сыни жағдайы оның ерекшелігіне қарамастан, оған теріс әсер етіп, ақырында, қажуға әкеп соқтыратын педагог үшін ауыр ауыртпалық болып табылады.</p>	<p>көрсетеді. Екінші жағынан, оқушылар ұжымындағы атмосфера және олардың мұғалімге және оқу үдерісіне деген қатынасы педагогтарда қажудың пайда болуына әкелуі мүмкін. Атап айтқанда, оқушылардың апатиясы мен сыныптағы қолайсыз атмосфера, мысалы, оқушылардың теріс мінез-құлқы түріндегі мұғалімге белсенді қарсылық көрсету мұғалімдердің қажуын тудырады.</p>
---	--	---

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, мұғалім мамандығы «өзін-өзі басқаруды және өзін-өзі реттеуді талап ететін стрессогендік дәрежеге» жатқызылуы мүмкін екенін көреміз. Мұғалім жұмысында стресс көріністері әртүрлі және кең. Мысалы, бірінші кезекте фрустрацияның жиі орын алуы, үрейлену, шаршау, депрессия, эмоциялық ригидтілік және эмоциялық құлдырау-бұл мұғалім төлейтін жауапкершіліктің бағасы.

Әлеуметтік-демографиялық зерттеулердің деректері бойынша педагогтың еңбегі эмоциялық тұрғыдан шиеленіскен еңбек түрлерінің қатарына жатады: шиеленіс дәрежесі бойынша мұғалімдер мен банкирлерге, ассоциацияның бас директорлары мен президенттеріне, яғни адамдармен тікелей жұмыс істейтіндерге қарағанда мұғалімнің жүктемесі орташа есеппен көп. В.В. Бойконың мәліметтеріне қарағанда жалпы білім беретін мектептердің 7300 педагогының 29,4%-ында жүрек-қан тамыр жүйесі патологиясының қаупі және жоғары қаупі бар, 37,2% педагогтарда бас миы тамырларының аурулары, 57,8% - да асқазан-ішек жолдары қызметінің бұзылулары бар. Барлық анықталған соматикалық патология неврозға ұқсас бұзылулар клиникасымен сүйемелденеді. Невротикалық бұзылулар 60-70% жағдайда анықталды [2].

Білім беру денсаулығының аталған жағы көптеген әлеуметтік, экономикалық, тұрмыстық факторларға негізделген. Бұл жерде, әрине, педагогтың кәсіби күндерін сүйемелдейтін психикалық шиеленіс те маңызды рөл атқарады. Өз энергоресурстарын үнемдеу мақсатында көптеген педагогтар психологиялық қорғаудың түрлі механизмдеріне жүгінетін және кем дегенде эмоциялық қажуға бейім болады.

Әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларына келетін болсақ, барлық сипаттамалардың ішінде қажумен тығыз байланысты – педагогтың жас шамасы екенін көптеген зерттеулермен расталады.

Кәсіби қажуға 19-25 жас және одан да үлкен жастағы (40-50 жас) жастар аса бейім екені атап өтілді. Жыныс пен қажу арасындағы өзара қатынас бірдей емес. Кейбір зерттеулерде ерлер әйелдерге қарағанда қажу процесіне көп бейім, ал басқа зерттеушілер мүлдем қарама-қарсы қорытындыларға келеді. Отбасы жағдайы мен қажу арасындағы байланыстың болуын куәландыратын зерттеулер бар. Оларда некеде тұрмайтын адамдардың (әсіресе еркек жынысты) қажуына бейімділіктің жоғары дәрежесі байқалады. Және босаңсулар көп жағдайда ажырасқан ер адамдармен салыстырғанда да қажуға бейім [3].

Мамандық бойынша жұмыс өтілі мен қажу арасындағы өзара байланыс туралы деректер де өте қарама-қайшы. Зерттеулердің көпшілігінде көрсетілген айнымалылардың арасында маңызды корреляциялардың болмауы байқалады және тек жекелеген жұмыстар олардың арасындағы теріс тәуелділікті анықтайды. Атап айтқанда, жалпы жұмыс өтілі мен

осы емдеу мекемесіндегі жұмыс өтілі мен психиатрлардың қажуы арасындағы болмашы теріс корреляция байқалады.

Білім деңгейі мен кәсіби қажу деңгейі арасында оң байланыс туралы кейбір деректер бар. Алайда мұндай үрдіс деперсонализацияға қатысты ғана байқалады, ал эмоциялық сарқылу осы факторға байланысты емес. Кәсіби жетістіктердің редукциясы жоғары біліммен салыстырғанда орта білімі бар сыналушылардың ең үлкен мағынасына ие мүлдем кері көрініс береді. Басқа әлеуметтік-демографиялық өзгермелердің қажуға әсері – этникалық және нәсілдік идентивтілігі, тұрғылықты жері, әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, жалақы деңгейі-әлдеқайда аз дәрежеде зерттелді.

Педагогтардың кәсіби қажуына әсер ететін тағы факторға олардың тұлғалық ерекшеліктерін де жатқызуға болады. Жеке тұлғаның қажумен өзара қарым-қатынасындағы ерекшеліктерін зерттеу – бұл феноменді зерттеудің маңызды саласы. Бірқатар ғалымдар тұлғалық ерекшеліктер демографиялық сипаттамалармен салыстырғанда ғана емес, сонымен қатар жұмыс ортасының факторларымен де қажудың дамуына айтарлықтай әсер етеді деп санайды.

Тұлғалық ерекшеліктердің бірі – педагогтың жеке төзімділік қасиеті. Шетелдік психологиядағы бұл сипаттама жеке тұлғаның күн сайын жоғары белсенді болу, өмірлік жағдайларды бақылау және әр түрлі өзгерістерге икемді әрекет ету қабілеті ретінде анықталады.

Қажу синдромының факторларының арасында: статустық-рөлдік, корпоративтік (кәсіби-ұйымдастырушылық), жеке, ұйымдастырушылық, жеке тұлғалық болып бөлінеді [3].

Қажу қаупінің статустық-рөлдік факторлары мыналарды қамтиды: рөлдік жанжал, рөлдік белгісіздік, кәсіби және тұлғалық өсудің (өзін-өзі белсендірудің) қанағаттанбаушылық, төмен әлеуметтік мәртебе, шығармашылық белсенділікті шектейтін рөлдік мінез-құлық стереотиптері; маңызды (референттік) топтағы қабылдамау; жеке адамның құқықтары мен бостандығына нұқсан келтіретін теріс гендерлік кедергілер.

Корпоративтік (кәсіби-ұйымдастырушылық) қажу тәуекелінің факторларына ұйымдастырушылық стресстің жоғары деңгейіне әкелетін айнымалылар жатады. Ұйымдастырушылық стресстің көлемі ұйымдық мәдениетпен және оның қызметкерлер үшін тартымдылығымен, нақты ұйымдық құрылымда кәсіби міндеттерін орындау қиындығы мен жауапкершілігімен байланысты. Қажудың негізгі себебі ретінде зерттеушілер шиеленіскен іскерлік қарым-қатынас жағдайларындағы жұмыс жүктемесінің ұзақтығы мен қарқындылығын атайды.

Қажу тудыратын жеке факторларды сипаттай отырып, В. Е. Орел оның ішінде әлеуметтік-демографиялық фактордың маңызын атап көсетті. Атап айтқанда, ол барлық әлеуметтік-демографиялық сипаттамалардың ішінде қажумен неғұрлым тығыз байланыстың жас ерекшелік екенін көрсетеді. К. Маслач жұмыстарында, мысалы, психиатриялық клиниканың орта медициналық қызметкерлері жұмыс басталғаннан кейін 1,5 жылдан кейін қажу пайда болса, ал әлеуметтік қызметкерлер осы симптомды 2-4 жылдан кейін бастайды. [4]

Жас шамасы бойынша қажуға бейімділігі эмоционалдық шокпен түсіндіріледі, олар күтімдеріне жиі сәйкес келмейтін нақты шындыққа соқтығысу кезінде бастан кешеді.

Ұйымдастыру факторларының арасында зерделеудегі негізгі екпін қызметтің уақыт параметрлеріне және жұмыс көлеміне басым болды. Барлық зерттеулер іс жүзінде қызметте жүктемені арттыру, үстеме жұмыс қажудың дамуын күшейтеді.

Қажу қаупінің жеке факторларына мыналар жатады: интроверсияға бейімділік (төмен әлеуметтік белсенділік пен бейімделушілік, әлеуметтік әлсіздік, қызығушылықтың ішкі әлемге бағытталуы және т.б.); реактивтілік (эмоциялық ден қою күші мен жылдамдығында көрінетін темпераменттің динамикалық сипаттамасы); төмен немесе шамадан тыс жоғары эмпатия (басқа адамдардың эмоционалдық жағдайын түсіну, олардың жан күйзелісінің әлемін түсіну, сезу және т. б.); басқаларға қатысты қатаңдық және авторитарлық; өзін-өзі сыйлаудың төмен деңгейі және өзін-өзі төмен бағалау.

Психологиядағы кәсіби қажудың жеке факторларына ерекше көңіл бөлінеді, өйткені бірқатар ғалымдар тұлғалық ерекшеліктер тек қана әлеуметтік сипаттамалармен салыстырғанда ғана емес, сонымен қатар жұмыс ортасының факторларымен де қажудың дамуына көп әсер етеді деп санайды.

Жалпы айтқанда, педагог мамандығы «адам-адам» типіндегі мамандықтар тобына кіретін басқа кәсіптерден ерекшеленеді, ол бір мезгілде қайта құрушы кәсіптер класына және басқарушы кәсіптер класына жатады. Педагогтың қызметі жеке тұлғаның қалыптасуы мен қайта құруына ғана емес, сонымен қатар оның зияткерлік, эмоциялық, рухани және физикалық даму процесін басқаруға да бағытталған. Сондықтан, педагогтардың кәсіби қажу ерекшеліктерінде де өзгешеліктері мен өзіне тән ерекшеліктері болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» учителя // Вопросы психологии. 1994. № 6.
2. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении [Текст] / В.В. Бойко. – СПб, 2009.
3. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб., 2005.
4. Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности. М., 2006.